
***От постиндустриална към
неоиндустриална икономика***

Величка Милина

Институт по информационни и комуникационни технологии – БАН
секция “Информационни технологии в сигурността”
www.IT4Sec.org

София, април 2014 г.

Величка Милина, От постиндустриална към неоиндустриална икономика, IT4Sec Reports 112 (София, Институт по информационни и комуникационни технологии, април 2014 г.), <http://dx.doi.org/10.11610/it4sec.0112>.

IT4SecReports 112 „От постиндустриална към неоиндустриална икономика“ След първата глобална криза на капитализма светът е изправен пред предизвикателството да намери и реализира нов успешен модел на устойчиво развитие. За САЩ, ЕС, Русия и други страни това е високотехнологична (основана на знанието) реиндустриализация и модернизация на икономиката с решаваща роля на държавата за неговото реализиране. В унисон с тази тенденция, на световната сцена процесите и политиката на глобализиране се изместват от регионализиране на глобализацията.

Ключови думи: криза, постиндустриална икономика, неоиндустриална икономика, реиндустриализация, глобализация, регионализация.

IT4Sec Reports 112 “From Post-industrial towards Neo-industrial Economy“ After the first global crisis of capitalism, the world faces the challenge of finding and implementing a new successful model of sustainable development. For the US, EU, Russia and other countries, this is a high (knowledge-based) reindustrialization and modernization of the economy, with the key role in its implementation being played by the state. In line with this trend, on the world stage, processes and policies of globalization are shifting from regionalization to globalization.

Keywords: economic crisis, post-industrial economy, neo-industrial economy, reindustrialization, globalization, regionalization.

Редакционен съвет

Председател: акад. Кирил Боянов

Редактори: д-р Стоян Аврамов, доц. Венелин Георгиев, доц. Величка Милина, доц. Златогор Минчев, доц. Георги Павлов, доц. Тодор Тагарев, доц. Велизар Шаламанов

Отговорен редактор: Наталия Иванова

© Величка Милина, 2014 г.

ISSN 1314-5614

Кризата от първото десетилетие на новия век постави въпроса за бъдещето на модели на развитие, които през последните трийсетина години изглеждаха безапелационни – глобализацията, постиндустриалната икономика, финансовата и икономическата либерализация. Днес на фона на разрушителните последици от кризата – финансови балони, безработица, висока социална поляризация, политическа нестабилност - трудно ще се намери експерт, политик или гражданин, който да се обяви в тяхна защита. Проблемът, на който всички търсят решението е накъде след глобализацията и постмодерното общество; кой ще е новият, но този път устойчив и ефективен модел на развитие на света.

Настоящото изложение, на базата на релевантното знание по темата, предлага анализ и оценка на процесите и тенденциите в съвременния свят, които обуславят заявения преход от постиндустриална към неоиндустриална икономика.

Креативна деструкция. В рамките на третата вълна на демократизация¹, след 90-те години на миналия век либералната демокрация и пазарната икономика разшириха своето присъствие по света по-активно и по-мощно от всякога. Демократичната свобода получи мощна материална подкрепа от новите технологии благодарение на разпространението на информационната и комуникационната революции: броят на абонатите на мобилни връзки нарасна 60 пъти, а на ползващите Интернет – 90 пъти.

Прогресът на икономическата и политическата свобода, появата на новите технологии, реализираният абсолютен ръст на световното богатство са част от процесите, които експертите обобщиха с понятието „глобализация“². Взаимосвързаност и взаимозависимост станаха двете главни определящи характеристики на новото състояние на световните процеси в икономиката, финансите, екологията, във всички основни сфери на функциониране на глобалното общество. Нарасналото координиране на световните пазари създаде глобална мрежа от взаимни зависимости, в която трябваше да функционират всички привидно автономни политически единици. Демократичните политически структури, развили се през последните двеста години от модерната история остават локални, докато силата, която дефинира границите на тяхната дейност и способността им да функционират, стана глобална и оперира далеч извън обсега им. Свъръхрасналите се мрежи от икономически взаимозависимости не бяха (не са) обект на надзор и още по-малко на ограничаване или контрол от страна на паралелни политически институции, което направи света несигурен, безсилен пред последиците от процесите на икономическата и финансовата (преди всичко) глобализация. Действията на глобалните икономически и финансови структури имат потенциала да подхранват чувството на безпомощност, когато решенията, засягащи живота на милиони, са извън местния политически контрол.

Въпреки това, положителните резултати, свързани главно с абсолютното нарастване на световния съвкупен обществен продукт, обусловиха гигантски положителни очаквания към бъдещите ефекти от глобализационните процеси: либералната демокрация ще продължава триумфалното си разпространение; технологичният прогрес ще разширява своите възможности; новите технологии ще са източник на „неограничено богатство“; икономическите трансформации на страните осъществяващи демократичен транзит ще завършат с успех; всичко това ще доведе до допълнителен синергичен ефект на глобализацията и

¹ Вж: S. Huntington, *The Third Wave: Democracy in the Late Twentieth Century* (University of Oklahoma Press, 1992).

² Тиодор Левит, американски икономист, пръв използва термина "глобализация" през 1983 г. в своя статия в сп. "*Harvard Business Review*".

нейното позитивно влияние върху икономическите и социално-политическите процеси в света.

Кризата от края на първото десетилетие на новия век, обаче, попари надеждите за предстоящо реализиране на тези очаквания и с неумолима острота отново постави въпроса за взаимозависимостта между икономиката и политиката. Глобалната криза от края на първото десетилетие на XXI век се оказа поредното потвърждение на тезата, че отделянето на икономиката от политиката води до криза и на двете. За класическите икономисти като Адам Смит или Дейвид Рикардо е невъзможно да се разбира функционирането на икономиката без политика или на политиката без икономика³. Двете сфери са самостоятелни, но и много тясно преплетени, като всяка от тях зависи и се дефинира от другата за своето съществуване. Адам Смит доказва, че един ефективен пазар се създава от индивидуалния избор, но тези избори се оформят в контекста на живеенето в съответна политическа система, така както и политическата система се формира (променя) от икономическите реалности. Самият термин „икономика“ започва самостоятелно да се употребява едва през 19 век. В основанията на кризата на неолибералния капитализъм днес е именно сепарирането на икономическия живот от политиката, която по презумпция е призвана да постига баланса на интересите и да защитава ценностите на общото благо. Причината за тази реалност е в недостатъчността на политиката, в неспособността ѝ адекватно на промените в икономическите отношения и социалната структура ефективно да се преформатира идеологически, институционално, на ниво ценности. Х. Кисинджър определя постмодерната криза на политическото като изчерпване капацитета на съвременната политика⁴, което според него поставя в опасност усъвършенстването и на икономиката, и на политиката. Днес, експерти препоръчват връщане към интегративния политико-икономически модел на анализ и управление.

В своята история капитализмът познава различни варианти на отношения между политиката и икономиката и именно кризите в неговото функциониране са налагали необходимостта и са били възможността за смяна на модела. Ако използваме израза на Шумпетер, всяка криза е създавала ситуация на „креативна деструкция“.⁵

За Анатоли Калецки⁶, това, което катастрофира през 2008 г. не е една банка или финансова система, а една цялостна политическа философия и икономическа система, начин на живот и мислене за света. Въпросът сега е какво ще замести глобалния капитализъм, който се счупи през есента на 2008 г. Неговият отговор е, че е в ход четвърта системна трансформация на капитализма, така както предишните три системни кризи пораждат три различни фази в развитието му.

Първият от тези големи преходи – периодът на социалните и икономически вълнения, започнали с политическите революции в Америка, във Франция и индустриалната революция в Англия – пораждат първата ера на модерния капитализъм, продължила от

³ За връзката политика-икономика в контекста на последната криза по-подробно вж: Friedman George, „Global Economic Downturn: A Crisis of Political Economy,” 9 August 2011, www.stratfor.com/weekly/20110808-global-economic-downturn-crisis-political-economy.

⁴ По подробно вж.: Х. Кисинджър, *Политиката* (София, 2002)

⁵ „Креативна деструкция (съзидателно разрушаване)”: идеята на Шумпетер е, че няма равновесие в икономиката; щом системата наближи състояние на равновесие, новите открития и идеи от организациите и отделните лица създават нови възможности, които разрушават статуквото. По-подробно вж: Joseph A. Schumpeter, *The Economics and Sociology of Capitalism* (Princeton, 1991).

⁶ Вж: А. Калецки, *Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата* (София, 2013), стр. 7-79.

британската победа над Наполеон през 1815 г. до Първата световна война. Дългият период на относителна системна стабилност и нарастващо благоденствие приключва с Първата световна война, Руската революция от 1917 г. и накрая с Великата депресия в САЩ. Тези безпрецедентни политически и икономически травми разрушават класическия *laissez-faire* капитализъм (капитализъм без намеса на държавата на пазарите) на XIX век и създават различна версия на капиталистическата система, прегърнала Новата сделка (New Deal) на Франклин Рузвелт, Великото общество (Great Society) на Линдън Джонсън и социалните държави във Великобритания и останалата Европа.

Четиридесет години след Великата депресия друга дълбока икономическа криза – глобалната инфлация в края на 60-те и през 70-те години – водят до революцията на свободния пазар на Маргарет Тачър и Роналд Рейгън и така слагат началото на трета версия на капитализма, която се различава ясно от предишните две. Четиридесет години след голямата инфлация от края на 60-те години глобалната икономика претърпява нова системна криза, тази от 2007-2009 г.

Най-ясната черта на еволюцията на капитализма от една фаза към друга е променливото отношение между държавата и частното предприемачество, между политическите и икономическите сили – първо, в началото на XIX век, после през 30-те години на XX век, след това през 70-те години и отново сега. Проследяването на метаморфозите на тези отношения може да помогне да се разбере какъв ще бъде политико-икономическият модел след последната криза.

В класическия *laissez-faire* (1.1.) капитализъм, господстващ от началото на XIX век до 30-те години на XX век, политиката и икономиката са по същество отделни сфери. Взаимодействието между тях се ограничава до събиране на данъци, главно за финансиране на войни, и издигане на митнически бариери с основна цел защита на влиятелни политически интереси. След 1932 г. идват Новата сделка и социалните европейски държави. Като отговор на Руската революция и Великата депресия тази втора версия (2.2.) на капитализма е определена от вярата в правителствата и инстинктивно недоверие в пазарите, особено във финансовите пазари. Третата версия на капитализма, родена от политическата революция на Тачър-Рейгън от 1979-1980 година, възприема точно обратния възглед: идеализира пазарите и не вярва на правителствата. Последната модификация на тази версия – финансово доминираният пазарен фундаментализъм довежда позицията на Тачър-Рейгън до крайност. Капитализъм 3.3 не просто не вярва на правителствата, а се присмива на регулирането и се отнася с открито пренебрежение към публичната администрация. Тази крайна антиправителствена идеология не само в политиката, но и в икономическата теория, предпоставя кризата от края на първото десетилетие на XXI век.

Саморазрушаването на капитализъм 3.3. разчиства полето за следващата фаза на политико-икономическата еволюция: появата на капитализъм 4. Както и през 30-те и 70-те години на миналия век, тази трансформация ще пренареди взаимоотношенията между политика и икономика, между държава и пазари. Досегашното развитие на капитализма показва, че както пазарите, така и правителствата могат да грешат. Очевидната алтернатива е сътрудничество между сферите на политиката и икономиката.

Изводът, че светът преживява системна криза, която в последна сметка ще има за резултат преминаването на капитализма в друго качество, т.е. че периодът е на “конструктивна деструкция”, прави и един от най-знаменитите (и критикуван за монокаузалния си

детерминизъм) съвременни мислители Имануел Уолърстейн.⁷

Основно в концепцията на Уолърстейн е понятието “световна система” (world-system), която той разбира като система на световното разделение на труда, състояща се от производствени връзки и размяна. Тя е автономна икономическа единица с единно разделение на труда, но не е политическа единица. Чисто теоретично може да се мисли за единна политическа система, обхващаща целия свят под формата на “световна империя”, в която обаче би имало намаляваща ефективност на контрола. Така, че световната система всъщност е световното стопанство (world-economy). То е много нестабилна структура, която проявява тенденция или към империя, или към дезинтеграция. Това че не се е превърнала в империя през последните 500 години се дължи на една особеност, която той определя като политическата страна на формата на икономическата организация наречена капитализъм. Капитализмът според Уолърстейн е могъл да процъфтява защото световното стопанство не е имало в своите рамки само една, а множество политически системи, предлагали различно взаимоотношение между политиката и икономиката.

Капиталистическото световно стопанство е успявало в продължение на векове да разрешава своите краткосрочни и средносрочни проблеми. Но самите решения на проблемите създават изменения в дълбинната структура на системата, които с течение на времето премахват способността за постоянно приспособяване, защото системата методично отстранява различните степени на свобода. Разширявайки формалната рационалност, тя се превръща във все по-иррационална в съдържателно отношение. Израз на разрухата, според Уолърстейн е разпадането на базовият консенсус между либерализма и левите идеологии по отношение на прогреса; възникването на много антисистемни идеологии и движения, които набират сила и се изплъзват от контрол; делегитимирането на държавата, поради разочарование от всички модели на развитие, които тя е предлагала.

За него, състоянието на структурна криза на историческата „световна система“, в която живеем - капиталистическата световна-икономика, ще остане в състоянието на структурна криза в продължение на още двамайсет – четирийсет години. Обяснението е в обстоятелството, че всички системи (от най-големите, цялата Вселена, до най-малките наносистеми) преминават през три етапа: раждане, „нормално съществуване“, в продължение на който тях ги изграждат и разрушават институциите, които самите те създават и етап, когато техните дълговременни тенденции твърде силно се отклоняват от равновесието и губят устойчивост (периода на структурната им криза). Структурната криза, смята той, не може да бъде преодоляна. Съществуващата система не може да оцелее. Този период се състои от хаотични колебания във всичко. Водят се ожесточени политически спорове около това, каква ще е посоката, в която светът ще тръгне.

Уолърстейн предполага две възможни алтернативи. Едната: капитализмът ще бъде заменен от некапиталистическа система, която ще запази тай-лошите му характеристики – йерархичност, експлоатация и поляризация. Втората, ще бъде появата на все още не съществувала исторически система, базирана на относителна демокрация и относително равенство.

Невъзможно е да се предскаже коя алтернатива ще победи. Това ще бъде резултат от безкрайно множество нанодействия, произведени от безкрайно множество нанодейци в

⁷ Вж: И. Валлерстайн, „Новая мир-система?“ *Россия в глобальной политике*, № 1, 2014; О. Симова, “Световната система’ на Имануел Уолърстейн и проблемът за глобализацията“, Минногеоложки университет „Св. Иван Рилски“, Годишник, том 47, свитък IV, *Хуманитарни и стопански науки* (София 2004), стр. 11-16.

безкрайно множество наномоменти от времето. В някаква определена точка една от алтернативите ще натези, ще вземе превес. Това е закономерният ход и тогава светът ще премине в нова историческа система или системи. Изводът от теоретичната схема на Уолърстейн е: структурната криза е вътрешно детерминирана и с никакви, дори и най-адекватни и ефективни политики тя не може да бъде преодоляна.

Трета възможна гледна точка за съотношението икономика-политика в контекста на съвременната криза е, че политиката и политическите лидери могат да имат определящо влияние върху икономическото развитие, да променят доминиращи тенденции и обосновани икономически прогнози и екстраполации. Най-последни аргументи в тази посока, отчитайки световните икономическите резултати от 2010-2013 година предлага Ручир Шарма⁸.

Неговата теза е, че несбъдването на прогнозите за непрестанно прогресивно нарастване на темповете на растеж на така наречените „горещи икономики“ се обяснява с некоректното отразяване на редица условия като уповаване на теорията на единствения фактор (демография, прозрачни държавни институции, кредитите), линейната екстраполация, цикличността и т.н., но най-сериозният проблем е, че те не отчитат въздействието на политическата сфера.

В средата на миналото десетилетие годишните темпове на растеж на бързоразвиващите се икономики се бяха установили на около 7% и сензационните тогава прогнози бяха, че Китай в близко бъдеще ще надмине САЩ по икономическа мощ, а Индия с нейното гигантско население и Виетнам благодарение на способността му да извлича максимални дивиденди от държавния капитализъм ще станат следващия Китай. БРИКС (Бразилия, Русия, Индия, Китай, Южна Африка) воден от Пекин ще постигне икономическо превъзходство над затихващия Запад. Мнозина се надпреварват да предлагат нови аббревиатури за следващите „горещи икономики“: CIVETS (Colombia, Indonesia, Vietnam, Egypt, Turkey, and South Africa) или MIST (Mexico, Indonesia, South Korea, and Turkey). Няколко години след началото на кризата от 2008 г. еуфорията е стихнала, а за 2013 година темпът на растеж за тези икономики е спаднал до 4%. Пазарите в страните от БРИКС боксуват, всеки по свои причини, а неефективните срещи между лидерите на страните членки доказват колко е трудно (практически невъзможно) да се сглоби блок от авторитарни и демократични режими с различни икономически интереси.

За успешното развитие на една страна, според Ручир Шарма, политическите цикли са не по-малко важни от икономическите цикли. Политическите кризи, често са последвани от реформи, които могат да доведат до икономическо оживление или даже бум. Понякога, обаче, следствие от такъв успех може да бъде пасивност или високомерие на политическите лидери, което отново да обрече страната на спад. Например, страни като Бразилия, Индонезия и Русия днес губят завоювани позиции заради лошо икономическо управление или благодушие на политическото ръководство. Странното е, че политическата сфера не прилага учебникарското правило: при промяна на икономическите условия, трябва да се променя стратегията.

Главната роля и задача на политиката, за да се поддържа една икономика в работно състояние, е грижата „за“ и управлението на балансирания растеж. Той трябва обхваща

⁸ Ручир Шарма възглавява отдела за бързоразвиващи се пазари и световна макроикономика в Морган Стенли (Morgan Stanley). Вж: Ruchir Sharma, "The Ever-Emerging Markets. Why Economic Forecasts Fail," *Foreign Affairs* (January/February 2014), www.foreignaffairs.com/articles/140342/ruchir-sharma/the-ever-emerging-markets.

всички сектори на националната икономика, всички класи (слоеве) в обществото, всички географски региони на страната и отрасли на производството. Така балансът на интересите като фактор на устойчиво развитие ще бъде гарантиран.

Представените три основни гледни точки за ролята на отношението политика-икономика в контекста на последната криза на капитализма по различен начин обясняват и причините за нейното възникване. Какво всъщност се случи и промени икономическия тренд така бързо, че светът от оптимистични прогнози и високи икономически резултати само преди десетилетие, се оказа в дълбока и всеобхватна криза.

Свръхсимволната икономика – от безгранични възможности към глобална криза. През 1990 година Пол Зейн Пилцер в книгата си „Неограниченото богатство. Теория и практика на икономическата алхимия“⁹ за първи път теоретично развива тезата, че постиндустриалната епоха дава възможност да живеем в един свят където заради бързото развитие на технологиите ресурсите стават фактически неограничени. Най-успешните общества, създавайки и развивайки свръхсимволните технологии, не само че не изразходват, но всъщност увеличават собствения си човешки капитал, тъй като когато продават такива технологии, стоката е не самия продукт, а негови копия, което не накърнява общественото богатство. В този смисъл, богатството на постиндустриалния свят е неограничено – за разлика от ресурсната (индустриалната) икономика, тази основана на знания води само до преумножаване на богатството.

Постиндустриалното общество е факт от средата на 70-те години на миналия век и за него се използват още редица различни, но равнозначни определения: информационно, посткапиталистическо, технотронно, технологично, супериндустриално, постмодерно, общество на знанията, на свръхсимволната икономика.

Неговите параметри и характеристиките на присъщата на това общество постиндустриална икономика пръв очертава американският социолог и футуролог Даниел Бел в историческия си труд „Към постиндустриалното общество“¹⁰. Той прогнозира едно различно общество, което ще разчита на „икономика базирана на информацията“ много повече отколкото на „икономиката базирана на стоки“, ще се появи социален слой носител на знания, сферата на услугите ще стане преобладаваща в икономическия сектор и ще нарасне зависимостта от науката като средство за иновации и организиране на технологичните промени. Важните черти отличаващи новото общество от предшестващото индустриално общество, според Даниел Бел могат да бъдат сведени до две най-съществени – централна роля на теоретичното знание и разширяване на сектора на услугите по сравнение с производствения сектор. Последният признак означава, че е налице коренна промяна в съотношението между трите сектора на икономиката: първичният (добиваща промишленост и селско стопанство), вторичният (обработващи отрасли и строителство) и третичният (услуги), като последният заема водеща позиция.

⁹ Paul Zane Pilzer, *Unlimited Wealth – The Theory and Practice of Economic Alchemy* (Crown Publishers, 1990).

¹⁰ Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (Basic Books, 1973). По темата характеристики на постиндустриалното общество виж и Мануел Кастелс, „Възходът на мрежовото общество“, Том 1, *Информационната епоха: икономика, общество и култура* (София, 2004).

Главната отличителна черта на постиндустриалното общество, обаче, е централната роля на теоретичното знание. Основанията на новото общество са в безпрецедентното влияние на науката върху производството. Между тях се установяват съвършено нови отношения, като те фактически си разменят местата. В индустриалното общество развитието на науката като правило се диктува от потребностите на производството. В новото – науката все повече определя производството, което става все по наукоемко; науката става „интелектуална технология“, непосредствена производителна сила, знанието въздейства върху знание като главен източник на производителност. Под формата на информация то е включено в самия технологичен процес, в процеса на труда и производството. За разлика от природните и други ресурси знанията са неизчерпаеми и ненамаляващи, те растат заедно с тяхното използване и разпределяне.

И не на последно място, в постмодерното общество се осъществява прегрупиране на капитала. Водещ става финансовият капитал, защото е най-мобилен и ефективен, докато промишленият капитал постепенно губи своето значение.

За преломна година в прехода към постмодерната икономика се счита 1991, когато за първи път в историята за покупка на промишлено оборудване е похарчено по-малко отколкото за купуване на информационна техника – съответно \$107 милиарда и \$112 милиарда.

Последвалото десетилетие е и най-успешното за икономиките базирани на информационните технологии. Това доминиране, обаче, се оказва много крехко. Ако през 1999 г. по пазарни цени брутният вътрешен продукт на Китай е 21 пъти по-нисък от този на САЩ, то през 2010 година разликата вече е само 2,5 пъти. Днес в десетката на най-големите експортъри са само 5 от „западните“ икономики, а преди десет години те са били девет. Коя е причината за сравнително бързо настъпилата криза на постмодерната икономика е въпросът на който през последните години своя отговор дават редица утвърдени експерти и политици. Многообразието от обяснителни модели може да бъде сведено до три основни.

Първият и най-популярен е, че причините за кризата са в недостатъчно строгата или некавалифицираната регулация на финансовите пазари.

К. Рейнхарт и К. Рогофф¹¹ отбелязват, че в историческа перспектива повечето значими кризи са предшествани от финансова либерализация. Емблематичен пример в този смисъл е отмяната през 1999 година в САЩ на закона за банките от 1933 година (Banking Act of 1933) на Глас–Стигол (Glass–Steagall Act), който им забранява да се занимават с инвестиционна дейност, съществено ограничава тяхното право да извършват операции с ценни книжа и задължава застраховането на банковите авоари. Резултатът от отмяната на подобни регулации (дерегулации) е, че в периода от 1995 до 2007 година, капитализацията на фондовите пазари в САЩ и Великобритания нараства съответно от 62% и 78% до 145% и 171%. Появяват се съвършено нови сектори на финансовите пазари, такива като пазар на дериватите например, номиналният обем на който нараства от 40,1 до 683,7(!) трлн долара, като 43% от него се контролират от британски, а 24% от американски финансови институции.¹² Според Дж. Стиглиц¹³ проблемът с вторичните пазари е даже по-сериозен от

¹¹ C. M. Reinhart, K. S. Rogoff, *Banking Crises: An Equal Opportunity Menace*, NBER Working Paper No 14587, 17 December 2008, www.nber.org/papers/w14587.

¹² Вж: Вл. Иноземцев, „Контури посткризисного мира“, *Россия в глобальной политике*, № 3 (май-юнь 2009).

¹³ J. Stiglitz, „Markets Can't Rule Themselves“ *Newsweek*, 31 December 2008, <http://www.newsweek.com/id/177447>.

недостатъчната прозрачност на финансовата система: когато става дума за втори или трети производни, финансовите операции стават прекалено сложни и инвеститорът не е в състояние да оцени потенциалните рискове.

Последвалият крах на финансовите пазари, като че ли по учебник потвърждава „Хипотезата за финансовата нестабилност“ („Financial instability hypothesis“) на Мински (Human Minsky), обоснована от него през 1960-те години. Той свързва крехкостта на финансовите пазари с циклите на деловата активност и образуването на „балони“, раздувани от спекулативни инвестиции.¹⁴

Хипотезата на Мински е контрапозиция на „Хипотезата за ефективния пазар“ („Efficient market hypothesis“), предложена от Юджин Фама (Eugene Fama)¹⁵.

Основното правило на финансирането, което е в основата на „Хипотезата за ефективния пазар“ гласи, че обемът на операционната печалба винаги и при всички обстоятелства зависи пряко от съкращаването на неефективните сегменти на финансовите пазари.

Според тази хипотеза, цените на акциите отразяват съвкупната реакция на пазара на цялата известна към дадения момент информация. Оценката за текущата стойност на един или даже на всеки от участниците на пазара може да бъде грешна, но като цяло пазарът никога не греши. Когато през 2000 г. се спуква балонът на дотком (dotcom)¹⁶ фирмите, защитниците на хипотезата на ефективния пазар заявяват, че явлението не опровергава модела. Проблемът е в недостоварността на информацията върху която са се изграждали рационалните прогнози. Както се шегуват икономисти обяснението наподобява ситуацията: лечението беше правилно, но пациентът умря.

Несъстоятелността на хипотезата за ефективния пазар особено ярко проличава към 2008 г., когато грешните оценки на финансовите пазари относно устойчивостта на „балона“ на цените на жилищните имоти стават очевидни. И тази грешка на пазара е игнорирана от огромното мнозинство икономисти привърженици на свободния пазар и това продължава до настъпването на световния крах на кредитните пазари. Едва тогава те отново откриват за себе си теорията на Мински.

Хипотезата за финансовата нестабилност на Мински се базира на неговия модел за цикличност на кредитния пазар. Цикълът включва пет последователни етапа (стадия): раздвижване, бум, еуфория, фактическо получаване на печалба и паника.

Бизнес-цикълът е във фаза на „бум“, когато потокът от парични средства е по-голям от необходимия за погасяване на дълга. В тази ситуация естествено възниква спекулативна еуфория. Тя поема излишъците на този дълг, който кредитополучателите могат да изплатят от своите обичайни доходи. Тези излишъци, от своя страна неизбежно довеждат до финансова криза. „Моментът на Мински“ настъпва когато дълговият „балон“ се спуска,

¹⁴ Asada Toichiro, *Modeling Financial Instability*, (Tokyo, Chuo University, 2011), www.boeckler.de/pdf/v_2011_10_27_asada.pdf; C. Henry, K. Liu, „Low wages and revolutions“, *Asia Times online*, http://www.atimes.com/atimes/Global_Economy/MF10Dj01.html.

¹⁵ Eugene Fama, „Efficient market hypothesis: A Review of Theory and Empirical Work,“ *Journal of Finance* 25:2 (May 1970), www.e-m-h.org/Fama70.pdf; Bernard Guerrien and Ozgur Gun, „Efficient Market Hypothesis: What are we talking about?“ *Real-World Economics Review* 56 (March 2011), www.paecon.net/PAEReview/issue56/GuerrienGun56.pdf.

¹⁶ Дотком, англ. dotcom (dot-com – „точка-ком“). Терминът се използва за компании, чийто бизнес модел изцяло се базира на работа в Интернет; предимно търговски организации.

ликвидността „пресъхне“ и предизвика системна верижна реакция на кредитни дефолти¹⁷. Следва колапс на кредитния пазар когато даже платежоспособни кредитополучатели са въвлечени в дефолт в резултат на общо мащабно пресъхване на ликвидността на пазара.

Един от сериозните изводи за това, как може да се контролира действието на „момента на Мински“ е чрез намеса на държавата. Регулиращата намеса на правителството е необходима, за да може да се предвиди приближаването на „момента на Мински“ като се предприемат мерки срещу неговото периодично възникване на финансовите пазари преди да е настъпила необходимостта от мощно монетарно стимулиране (интервениране) от централната банка.

Целта на подобно стимулиране, което разбира се потенциално носи дългосрочни негативни последици, е обезпечаване с ликвидност на сривалия се пазар. За да се предотврати нарушаването на пазарния механизъм, заедно с мерките на държавно регулиране задължително се гарантира достъпът до държавни субсидии. Те са необходими за поддържане на икономическата активност и провеждане на финансови операции, които не намират подкрепа сред частни пазарни интереси, но са важни за икономическия растеж в дългосрочна перспектива.

Обяснението на механизма на кризата чрез недостатъчната регулация на финансовите пазари има своята сериозна опозиционна гледна точка¹⁸. Според нея, финансовите „балони“ или пирамиди възникват като резултат от самореализиращи се оптимистични очаквания: инвеститорите допускат, че търсенето на обекта на търговия (стока, ценни книжа) ще расте, заемат пари и го купуват с идеята в последствие изгодно да го продадат. Покупките в действителност предизвикват повишаване на цените, което създава стимули за последващи спекулации. Рано или късно притокът на пари спира, цените се застопоряват, оптимистичните очаквания се заменят с песимистични, всички бързат да продават и процесът с огромна скорост се развива в обратна посока предизвиквайки многобройни банкрути.

Не трябва да се забравя и че финансовите балони не са нещо непознато, те съпътстват борсовата дейност от началото на възникването ѝ. Първият в историята борсов крах е на Амстердамската борса през 1637 година в резултат от спекулации с лалета; в разгара на ажиотажа с лалетата за една луковица трети сорт са давали карета и чифт коне.

Освен това, теорията на икономическия растеж описва възможност за поява на „балони“ в икономики, където изобщо отсъства борса. Тези модели обясняват формирането на „балони“ със случайна синхронизация на очакванията („петна на Слънцето“).

Поради всичко това, логиката на първия обяснителен модел е уязвима още повече, че става дума не за пирамида на един или друг пазар, а за глобална криза. Мащабите на борсовия крах са наистина впечатляващи: само в течение на 2008 г. стойността на американските компании пада средно с 40%, а на основните европейски пазари спадът е с повече от 50%.

Вторият обяснителен модел на причините за последната криза се състои от два компонента: „иновационна пауза“, т.е. съществено намаляване интензивността на потока на

¹⁷ Дефолт (на англ.: default - неизпълнение на задължение, отсъствие, недостиг) в областта на финансите означава неизпълнение на договор за заем, т.е. неплащане своевременно на лихви и/или главницата по дългови задължения.

¹⁸ Вж: В. Полтерович, „Механизм глобального экономического кризиса и проблемы технологической модернизации“, *Журнал Новой экономической ассоциации*, № 1, 2009

технологични иновации, които са същностни двигатели на икономическия растеж и формиране на нагласа за непрестанност на техническия прогрес, поддържана от предишните 30 години на бърз растеж на световната икономика и борсовите механизми.

Според привържениците на този модел¹⁹ изтъкването на неефективната регулация на финансовите пазари, като причина за развитието на последната криза не обяснява специфичните характеристики на текущата криза: тя възниква в най-развитата страна в света; разпространява се сред развитите държави и едва след това се прехвърли в развиващи се; „балони“ се появяват на много фондови пазари (ипотека, нефт, метали, информационни технологии, биотехнологии); отсъстват непосредствени външни причини (такива напр. като решението на ОПЕК за увеличаване цените на нефта); необичайно широк обхват по страни и региони; много голяма дълбочина на спада.

За тях несбъдването на очакванията за продължаващо безкризно развитие на базираната на високи технологии икономика се обяснява чрез теорията за дългите цикли на икономическото развитие на Шумпетер и Кондратиев.²⁰

Основното в нея е, че двигатели на икономическия растеж в развитите страни са така наречените базисни иновации („basic innovations“²¹) или технологии за широко използване („general purpose technologies“²²). Те се отличават от обикновените открития с това, че като правило могат да се прилагат в много области и затова след съответни модификации от тях се пораждат много нови технологии, които оказват влияние на развитието на различни области от икономиката. Пример за подобни иновации са електрическият двигател и компютъра. По принцип, възможностите на всяка базисна иновация са ограничени, а ефективността на вторичните иновации намалява с времето. Ако потокът от иновации е достатъчно интензивен, икономиката се развива бързо, в обратния случай настъпва стагнация.

Вторият обяснителен модел на механизма на кризата стъпва на тази логика. Според него, иновационна пауза възниква когато интензивността на потока на вторичните („подобряващи“ според G. Mensch) иновации, породени от базисните иновации (сега: информационни технологии, компютри и Интернет) съществено намалява, а новата базисна иновация (като доминираща) все още не се е появила (има различни прогнози за това, коя ще е тя; сред експертите най-много са привържениците на нанотехнологиите). За да се предотврати забавяне на икономическия растеж е необходима навременна поява на нови базисни (за широко използване) технологии, които или да заменят предишните, или да ги допълнят, или да съществуват успоредно с тях.

Появата на базисните иновации е непрогнозируемо събитие, което в последствие добива този статус. Често то е трудно разпознаваемо на началните стадии, изглежда далече от практическа приложимост (напр. откриването на електричеството). Всичко това затруднява икономическото прогнозиране и е в основата на ситуации на пазара, когато

¹⁹ Вж: В. М. Полтерович, „Гипотеза об иновационной паузе и стратегия модернизации“, *Вопросы экономики*, № 6, 2009.

²⁰ Вж: Bert de Groot, Philip Hans Franses, „Cycles in Basic Innovations,” *Technological Forecasting & Social Change* 76 (2009): 1021-1025; А. Акаев, Р. Гринберг и др. *Кондратьевские волны: Аспекты и перспективы* (Волгоград, 2012); К. Haralampiev, G. Naidenov, „Waves of the Change and Change of the Waves“ *Sociological Problems*, Special Issue, 2010.

²¹ Терминът е на Менш. Вж: G. Mensch, *Stalemate in Technology* (Cambridge, 1979).

²² По-подробно вж: Elhanan Helpman, (ed.). *General Purpose Technologies and Economic Growth*, NBER Working Paper No 4148, National Bureau of Economic Research, 1998, www.nber.org/papers/w4148.

участниците в него изграждат нагласи за развитието му, оглеждайки се един друг. Така в резултат на самореализиращи се оптимистични очаквания се появяват „балоните“ и пирамидите. Глобализацията синхронизира тези очаквания.

Ако приемем тази хипотеза за механизма на кризата, предстои период на стагнация до утвърждаването на нови базисни иновации, които да създадат предпоставки за растеж на икономиката. В този контекст нарастването на ролята на държавата е неизбежно: за смекчаване на последиците и стабилизиране; за генериране на нови ефективни иновационни политики, които да предпоставят растеж.

Третият обяснителен модел, вижда причините за кризата в доброволната деиндустриализация на постиндустриалните икономики.

За Владислав Иноземцев, който е най-последователният привърженик на тази позиция²³, крахът на прогнозите предвещаващи практически безкрайно доминиране на модела на постиндустриалното общество и непрекъснат растеж на постиндустриалната икономика е предположен от погрешното приемане за валидни на няколко хипотези.

Основната е, че информацията е не само изключително важен ресурс, който практически безкрайно ще е обект на търсене, но и това търсене, също така практически безкрайно, ще поддържа относително високи цени на технологичните иновации и информационното ноу-хау (англ. know how- знам как).

На практика, обаче, се случва точно обратното. Дж. Най посочва, че в продължение на последните трийсет години компютърната мощ се е удвоявала на всеки осемнайсет месеца и в началото на XXI век цената ѝ възлиза на една хилядна от тази в началото на 70-те години на миналия век. Ако цената на автомобилите падаше толкова бързо, колкото цената на полупроводниците, днес една кола би струвала \$5.²⁴ Безспорен факт е, че цената на технологиите и високотехнологичните стоки непрекъснато намалява, макар че технологичните компании имат сравнително висока капитализация. САЩ, които са най-технологичната икономика в света²⁵ експортират технологии за \$95 млрд годишно, което е само около 0,65 % от нейния БВП. Apple, струва \$370 млрд, но продава продукцията едва за \$108 млрд. Услугите по предоставяне на интернет все по-често са безплатни, както и услугите на много информационни компании.

Времето доказва, че високите технологии наистина могат да бъдат употребявани практически безкрайно, но неприятната новината беше, че за тях не е необходимо непременно много (или изобщо) да се плаща. В условията на много високата конкуренция, налагаща непрекъснато намаляване на цените на производството на стоките продукти на тези технологии, заради по-ниските разходи това производство беше изнесено извън постиндустриалните страни. Резултатът – все по-големи печалби получават не тези, които генерират новите технологии, а тези, които произвеждат базирана на тях продукцията. За 2013 г. 60% от експорта на Китай е на високотехнологичните продукти²⁶, базирани на американски и европейски изобретения. Изводът е, че в страните където се произвеждат високотехно-

²³ Вж: В. Иноземцев, „Контури посткризисного мира“, *Россия в глобальной политике*, № 3, 2009; В. Иноземцев, „Воссоздание индустриального мира“, *Россия в глобальной политике*, № 6, 2011; В. Иноземцев, *Потерянное десятилетие* (Москва, 2013).

²⁴ J. Nye, „The Future of Power“, *Public Affairs*, 2011, p. 114

²⁵ Вж: В. Иноземцев, „Воссоздание индустриального мира“, *Россия в глобальной политике*, № 6, 2011.

²⁶ Евгения Носкова, „Экспорт высокотехнологичной продукции возрастет на четверть к 2016 г“, *Российская газета*, 08.10.2013, <http://www.rg.ru/2013/10/08/export.html>.

логичните стоки се съсредоточава добавената стойност, а в страните, където се създават откритията се съсредоточават технологични иновации с намаляваща стойност.

Втората погрешна, според В. Иноземцев, хипотеза обосноваваща безпроблемното бъдеще на постиндустриалната икономика е поставянето на акцента на икономическото развитие върху сектора на услугите.

В постмодерните общества той придобива хипертрофирани размери с изключително надценена продукция. Най-високи стават цените на услугите, чието предоставяне не може да бъде глобализирано. На фона на непрекъснатия спад на цените на импортните потребителски стоки и информационни продукти нагоре вървят цените на жилищата, комунални и транспортни услуги и т.н.; средната цена на жилищата между 1995 и 2008 година в САЩ се увеличава повече от два пъти. Резултатът е - нарастване на ипотечните кредити и хипертрофиране на финансовия сектор. Много показателно е, че през 2007 г. в сферата на финансовите операции, търговията и операциите с недвижими имоти е създаден 44,4 % от БВП на САЩ.

Заключението на Иноземцев е, че постиндустриалният свят създаде технологии като основа за икономически растеж, но вместо да се възползва от тях предпочете да ги предаде на други изпълнители, определяйки за себе си ролята на финансов център и икономика на услугите. Тази деиндустриализация е причината за промяната в глобалната икономическа конфигурация.

Ако високотехнологичното индустриално производство бе останало в развития свят, не би се случил взривния ръст на Азия и другите нови индустриални страни. Без това не би се случило и свръхпотреблението на енергийни ресурси и суровини, съответно нарастването на цените им.

Изводът е, че заради съзнателната деиндустриализация, постиндустриалният свят не успя да се възползва пълноценно от високотехнологичната икономика. Днес лидерството в икономиката базирана на знания не гарантира нито изключително богатство, нито устойчиво развитие.

И трите обяснителни модела за механизма на кризата на постиндустриалната икономика се обединяват около изискването за регулираща роля на държавата и необходимостта тя да генерира нови ефективни политики на развитие. Вече може определено да се говори, че в политиките на развитите държави има нова доминираща тенденция и тя е нова индустриализация основана на знанието.

Реконструкция на индустриалния свят и регионализиране на глобализацията.

Началото поставиха САЩ през 2011 година, през 2012 ги последва ЕС и сега вече темата за промишленото възраждане е най-модерната за политиците и експертите. Неоиндустриализация, реиндустриализация, нова индустриална революция, възраждане на промишлеността, индустриален ренесанс, реиндустриализация основана на знанието, нова индустриализация – са само част от понятията, които като синоними се използват, за да опишат обявения в много страни официален нов курс за излизане от кризата (САЩ), за развитие (ЕС), или за модернизация (Русия). За мен, „неоиндустриализация“ е понятието, което измежду многото най-точно отразява съдържанието, вложено в разбирането за

високотехнологична (основана на знанието) реиндустриализация и модернизация на икономиката.

Какво се разбира под тези понятия? Анализът на съществуващите официално прокламирани политики в САЩ и ЕС показва, че става дума преди всичко за възраждане и модернизация на промишлеността (manufacturing).

Според експертите²⁷ неоиндустриалното развитие ще бъде свързано с внедряването на принципно нови технологии (NBIC – конвергенция на нано-, био-, информационни и когнитивни технологии), които трябва да съдействат за постигането на високо качество на живот в хармония с природната среда. По тази причина високотехнологичната реиндустриализация и модернизация на икономиката ще включва нови технологии за получаване, преобразуване и използване на енергиите, технически решения за създаване на енергийни и информационни системи от ново поколение, нови видове транспорт и комуникации. Това означава „трета промишлена революция“, вероятно широко разпространение на робототехниката, автоматизирани производства, нови суровини. Промисленото оборудване ще стане основа за повишаване на производителността на труда във всички други сектори на икономиката. Именно в промишлеността науката ще се превърне в реална производителна сила.

В неоиндустриалната икономика централна роля ще има развитието на енергетиката. Известно е, че през XX век след Великата депресия, индустриализацията продължила до нефтената криза през 70-те години се базира на нефта като основен енергоносител. След енергийната криза, развитите страни преминаха в постиндустриалната фаза, където доминиращ енергоносител е атомната енергетика и природния газ, като по-икономични източници на енергия. Неоиндустриализацията ще се базира на електроенергията като основна енергия и на неконвенционалните въглеводороди като основа на производството. За успешното развитие на неоиндустриалната икономика фактор вече не е притежаването на енергийни ресурси, а генерирането (внедряването) на нови технологии, които практически премахват границите на изчерпването на ресурсите, позволяват използването на нови източници на енергия.

Доминиращо е разбирането, че деиндустриализацията след 70-те години на миналия век оказва и продължава да оказва деструктивен ефект върху развитието на модерните общества и създава тежките икономически, социални и цивилизационни проблеми²⁸:

- *безработица* в развитите страни, до която доведе аутсорсването на индустриалното производство в развиващия се свят заради по-ниските цени на работната сила там. Създаде се разделение на труда между висококвалифицирания Запад, обречен на сферата на услугите и Изтока, с характерно ниско равнище на заплатите и затова по-добре приспособен за промишлено производство;
- *препятствие за иновации и конструкторски проблеми* като последица от отделяне за продължително време на етапа на разработване и проектиране на изделието от производствената фаза;

²⁷ Вж: А. Громов, „Новые движущие силы развития нефтегазового комплекса“, *Новая энергетическая ассоциация*, № 4(16), 2012.

²⁸ Вж: В. Хаджийски, „Що е реиндустриализация и има ли тя почва у нас“, *Glasove.com*, 05.02.2014, <http://glasove.com/komentari/32910-shto-e-reindustrializacij-i-ima-li-tq-pochva-u-nas>; П. Маньятти, „Производство возвращается домой“, *Россия в глобальной политике*, ноябрь-декабрь 2013, www.globalaffairs.ru/number/Proizvodstvo-vozvraschaetsya-domoi-16259.

- *влошаване на качеството на работните места* – новите работни места в услугите, които идват на мястото на загубените в промишлеността, са по-зле платени (средно 1,5 пъти по-ниски отколкото в промишлеността) и без социални придобивки;
- *демографски упадък и социално неравенство* между отделни региони (трагедията на Детройт, на Българския северозапад);
- *намаляване на техническата компетентност на обществото, лишаване на икономиката от специалисти;*
- *влошаване на качеството на образованието;*
- *упадък на физическите активи, на инфраструктурата;*
- *влошаване на търговския баланс и структурата на износа* (намалява дела на високотехнологичната продукция);
- *поява на „балони“* (на фондовия, ипотечния и т.н. пазари) и деформации в банковата система. Промислеността по очевидни причини изисква повече инвестиции отколкото сферата на услугите. В крайна сметка като последица от деиндустриализацията рано или късно става ситуацията „много свободни пари – малко добри сделки“. Ситуативните действия на финансовите власти могат малко да подобрят или влошат ситуацията, но като цяло тя е неизбежна;
- *упадък на средната класа*, която е социалната база на демокрацията. Годишните на постиндустриално развитие показваха, че това е резултатът, когато иновациите не са подкрепени от промишлен потенциал;
- *увеличаване на неравенството*²⁹, което е особено стръмно след 1980 година. В САЩ, например, през 1980 година 0,1% от най-богатите са получавали 1% от националния доход, сега те получават 5%.

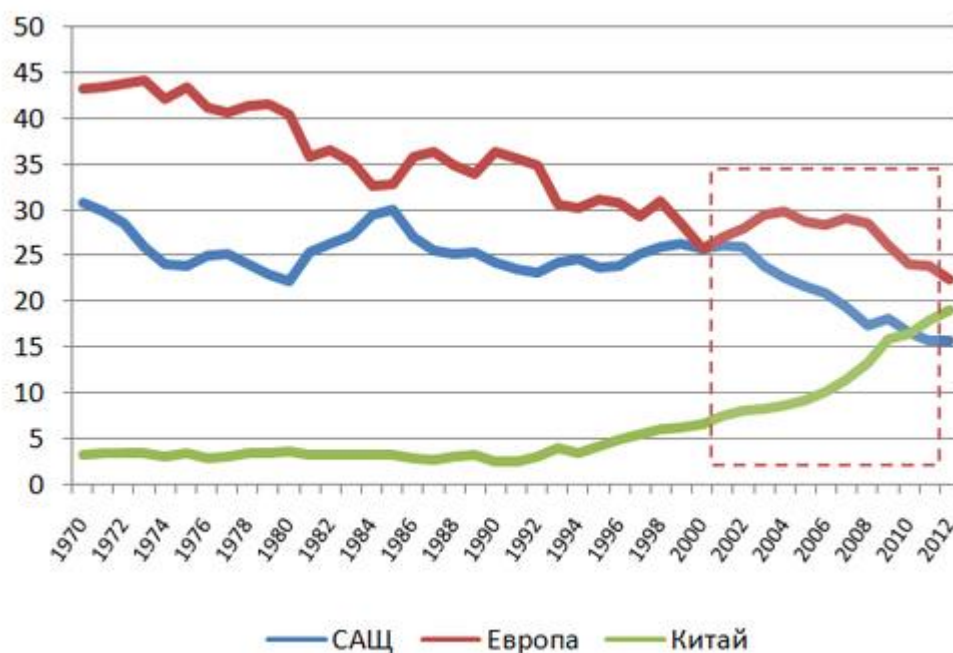
Екстремните размери, които достига последният проблем в постиндустриалните общества според Валентин Хаджийски³⁰ е доказателство за необходимостта от нов промишлен ренесанс. Като аргумент за тезата си той се позовава на теорията на икономиста Саймън Кузнец (създателят на модерната категория БВП) за т. нар. „Крива на Кузнец“ (Kuznets curve). Тя показва увеличаване на икономическото неравенство в началния период на индустриален растеж и намаляването му след постигане на определено равнище на среден доход. Такава е и действителността в САЩ по време на „голямата компресия“ на доходите от New Deal, достигнала кулминация в 50-те и 60-те години, когато намаленото икономическо неравенство се съпровожда от рекорден растеж на доходите на всички класи при ниска безработица и висока обществена динамика и оптимизъм. Днешните реалности на полярно неравенство свидетелстват на свой ред за връщане назад в икономическото развитие и необходимост от нов индустриален растеж.

На графика 1 и 2 може да се види разликата между постиндустриалните Европа и САЩ и индустриален Китай по отношение на мястото и ролята на индустриалното производство.

²⁹ Вж: Emmanuel Saez, *Striking it Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States*, 3 September 2013, <http://elsa.berkeley.edu/~saez/saez-UStopincomes-2012.pdf>.

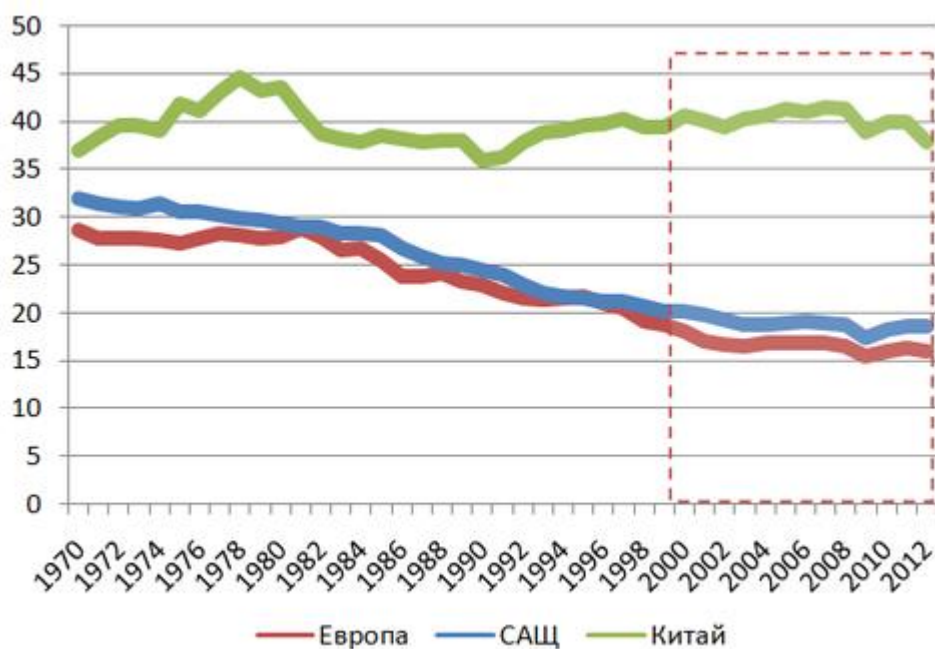
³⁰ Вж: Цит. съч.

Графика 1: Дял от стойността на световното индустриално производство, %

Източник: ООН

Графика 2: Дял на индустриалното производство от БВП, %

Източник: ООН

Първи превключиха на неиндустриално развитие **САЩ**, където вече могат да се наблюдават признаците на новата икономическа тенденция.

В ежегодния си доклад за „Състоянието на съюза“ от 13.02.2013 г. Обама заявява, че главната задача е Америка да стане магнит за нови работни места и нови производства. След 10 години съкращения в индустриалния сектор (през 1980 г. заетите в промишлеността са 19 млн.; сега при обща численост на заетите от 143 млн., в индустрията работят само 12 млн. от тях) за последните три години производствените компании са създали приблизително половин милион работни места. Президентът привежда примери за компании, които връщат заетостта в страната: Caterpillar връща производство от Япония, Ford – от Мексико и Китай, Intel открива в САЩ най-високотехнологичното си предприятие. В тази поредица е и Apple, която има инвестиционен план на обща сума \$ 100 млн. за откриване на производство в страната.

Кои са условията, обусловили новата индустриална вълна в САЩ?

Един от най-сериозните фактори е шистовата революция, довела до енергийната независимост на страната и много ниските цени на енергийните ресурси, на електрическата енергия. Това обстоятелство прибавено към почти утроилата се световна цена на нефта за последното десетилетие, което многократно увеличава стойността на транспортните разходи е сериозен аргумент за прибиране на производството от далечни страни. Нещо повече, заради ниските цени на енергията за промишлеността, свои производства започват да изнасят в САЩ европейски страни и самия Китай.

В Китай текат процеси³¹, които вече намаляват най-сериозното му конкурентно предимство за аутсорсване на промишлени дейности - евтината работна ръка. Според изследване на Boston Consulting Group (BCG), от 2000-та година, заплатите в Китай нарастват с повече от 10% годишно. Според други статистически данни те са се увеличили с 43% за този период, а стойността на единица труд от 2007 година се е увеличила с 20%. Според изследване на икономисти на Международния валутен фонд след няколко години Китай ще достигне момента, когато работната сила в икономиката ще стане толкова дефицитна, че ще настъпи внезапен ръст на заплатите, намаляване печалбите на промишлените компании и спад на инвестициите. Очаква се този момент да настъпи между 2020 и 2025 година. Ако се активизират и профсъюзите (вече има прецеденти на избори на профсъюзи извън държавните) преломът може да настъпи и по-рано.

САЩ си остават лидер в сферата на разработките и внедряването на нови технологии, като продължават сериозно да изпреварват Германия и Япония. Освен това в сравнение с ЕС и Япония страната разполага с по-младо население, което не натоварва така пенсионната система и бюджета и може да осигури работна сила за промишлеността.

Всички тези условия, едва ли биха дали вече видимата положителна тенденция на неоиндустриално развитие, ако не беше факт ролята на държавата в този процес.

През юни 2011 г. президентът Обама обявява създаването на Партньорство за индустриално производство, в задачите на което влиза разработката на препоръки за връщането на САЩ към конкурентните предимства в производствената сфера. През декември към него е създаден национален планов отдел за внедряване на съответните препоръки и определяне на най-перспективните технологии, в които може да се инвестира за създаване на работни места, повишаване качеството на промишлеността и глобалната конкурентоспособност. В доклада за „Състоянието на съюза“ от 25.01.2012 година е предложен широк и амбициозен пакет от мерки за създаване на нови работни места,

³¹ Вж: П. Маньятти, Цит. съч.

включващи намаляване на корпоративните данъци и обучение на работниците.³² Всички тези стъпки очевидно са материализирани на силно анатемосваната у нас идея за планиране на националната икономика.

Европейският съюз последва прехода към неоиндустриализация в САЩ и през октомври 2012 г. в лицето на Европейската комисия издаде Съобщение за „По-силна европейска промишленост за растеж и възстановяване на икономиката“³³ относно бъдещата стратегия за реиндустриализация на Европа, която трябва да даде решение на проблема с високата безработица (след 2008 г. в производствения сектор са съкратени 3,5 млн. работни места) и да запази конкурентоспособността на съюза в световната икономика. Целта, която се поставя е прекъсване на наблюдаваната в момента низходяща тенденция и от сегашните 15,6 % делът на промишлеността в БВП на ЕС да достигне около 20 % до 2020 г.

Европарламентът гласува на 15-ти януари 2014 г. в Страсбург резолюция в отговор на Съобщението на Комисията относно реиндустриализацията на Европа за насърчване на конкурентоспособността и устойчивостта, в която подчертава, че е необходимо ЕС да съчетае по-ефективно сътрудничеството между частния сектор и държавните институции, за да се засили формирането на вериги за създаване на стойност в ЕС, както и да изгради цялостен европейски подход, който да се основава на хоризонтална, а не на вертикална концепция за индустриалната политика. Парламентът призовава за повече внимание върху основните промишлени сектори и за специфични за отделните сектори мерки, които да подкрепят веригите за създаване на стойност и клъстерите по дейности с висок потенциал за растеж. Тези мерки трябва да бъдат свързани със секторна специализация с оглед насърчване на високотехнологичните стратегии и стратегиите с висока добавена стойност, както и да насърчват иновациите, уменията, предприемачеството, заетостта и творчеството.

През последните години няколко държави членки, сред които Франция, Испания, Германия и Обединеното кралство, също изготвиха промишлени политики или стратегии на национално и регионално равнище.

Според статистиката положението на европейската индустрия не е чак толкова лошо: промишлеността осъществява над 80% от износа на Европа и 80% от научните изследвания и иновациите с частно финансиране. Почти 25% от работните места в частния сектор са в сферата на промишлеността и често изискват висококвалифициран труд, като всяко ново работно място в производството допринася за създаването на 0,5-2 работни места в други сектори.³⁴ Тези цифри са на фона на неблагоприятни общи условия - предприятията в ЕС заплащат по-високи цени за енергия от почти всички техни водещи конкуренти и изпитват затруднения при достъпа до основни ресурси, като суровини, квалифицирана работна ръка и капитал при достъпни условия.

За да се акцентира върху иновативната икономика, в Съобщението за промишлената политика от 2012 г. Комисията посочва шестте области, в които следва да се насърчават инвестиции:

³² Вж: П. Маньяти, Цит. съч.

³³ COM(2012) 582 окончателен, *По-силна европейска промишленост за растеж и възстановяване на икономиката*, 10.10.2012 г. Не трябва да се забравя и COM(2010) 614 окончателен, *Интегрирана индустриална политика за ерата на глобализацията*, 28.10.2010 г.

³⁴ Съобщение на комисията до Европейския парламент, Съвета, европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, *За възраждане на европейската промишленост* (Брюксел, 22.01.2014), стр. 1.

- *Усъвършенствани производствени системи*: реализиране на общност на знание и иновации във връзка с производството с добавена стойност и създаване на публично-частно партньорство за устойчива преработвателна промишленост чрез ефективно използване на ресурсите и енергията, заводи на бъдещето, фотоника и роботизация, развитие на иновационния капацитет и повишаване на конкурентоспособността на европейската промишленост. Интегрирането на цифровите технологии в производствения процес ще бъде приоритет за работата в бъдеще в контекста на нарастващото значение на интернет за промишлеността. Използването на „големи обеми от данни“ ще се интегрира във все по-голяма степен в производствения процес.
- *Ключови базови технологии (КБТ)*: тази работна група има за цел да набележи проекти за потенциални КБТ от европейски интерес в различни области, например батерии, интелигентни материали, високоефективно производство и промишлени процеси, основани на биотехнологии; улесняване на общо-европейския достъп на МСП до технологична инфраструктура и допълнително оползотворяване на възможностите от меморандума за разбирателство, подписан с Европейската инвестиционна банка.
- *Продукти, основани на биотехнологии*: предоставяне на достъп до устойчиви ресурси на международни пазарни цени за производството на продукти, основани на биотехнологии. Това ще изисква да се прилага каскадният принцип при използването на биомаса и да се отстранят всички евентуални нарушения при разпределението на биомаса за алтернативна употреба, които могат да възникнат от предоставянето на помощи и използването на други механизми, които благоприятстват използването на биомаса за други цели (например за енергия).
- *Екологично чисти превозни средства и плавателни съдове*: приемане и пълно прилагане на предложението на Комисията относно инфраструктура за алтернативни горива, изпълнение на инициативата за екологосъобразни превозни средства и други инициативи по „Хоризонт 2020“, които насърчават екологично чист транспорт с висока енергийна ефективност, стремят се към налагане на световни стандарти за електрически автомобили и изпълняват приоритетите, определени в плана за действие „CARS 2020“.
- *Устойчиво строителство и суровини*: изграждане на кредитен капацитет на ЕИБ в размер на 25 млрд. EUR за енергийна ефективност на жилищни сгради и подобряване на рециклирането и устойчивото управление на отпадъците в строителния сектор.
- *Интелигентни електропреносни мрежи и цифрови инфраструктури*: определяне на последващи цели за развитие на компоненти на интелигентните електропреносни мрежи, преглед; преработване и разширяване на мандатите за стандартизация, както и разработване на показатели за резултати и предоставяне на насоки в тази връзка. Инфраструктурата и софтуерът за свързване във връзка с използването на интернет от промишлеността представляват приоритетна област в контекста на нарастващото им значение и следва да спомогнат за интегрирането на високоефективни процеси, включително изчисления в облак.

Условията при които трябва да се постигне реализиране на тези шест приоритетни области за неоиндустриализация на Европа, обаче далече не са оптимистични. Предприятията в ЕС заплащат по-високи цени за енергия от почти всички техни водещи

конкуренти и изпитват затруднения при достъпа до основни ресурси, като суровини, квалифицирана работна ръка и капитал при достъпни условия.

Проблемът с енергийните ресурси е сред най-сериозните. Очевидно е вътрешното противоречие при комбинацията между „зелените“ политики и заявеният стремежът към бърза реиндустриализация. Политиките, насочени към опазване на околната среда, неизменно оказват влияние върху цената на енергията и намаляват конкурентоспособността на много индустриални сектори (поне в средносрочен план). Трябва да се има предвид, че индустриални гиганти като САЩ и Китай показват далеч по-малко ентузиазъм да следват европейския поход към „зелено“ бъдеще. Подобни политики не само крият опасност от изтласкване на европейски индустриални предприятия извън рамките на съюза, но и намаляват възможностите за печалба (и съответно желанието за инвестиция в рамките на ЕС) на бъдещи проекти. Освен това за пореден път се посочва³⁵, че високите цени на енергията представляват основен проблем за конкурентоспособността на европейската промишленост. В периода 2008-2012 цената на дребно на електроенергията в ЕС се е увеличила средно с 3.5% годишно, а цената на газта - с 1%. Вследствие на това по данни на Международната агенция по енергетика цената на електроенергията за промишлени нужди в ЕС е двойно по-висока, отколкото в САЩ и Русия, и с 20% по-висока, отколкото в Китай. Разликата при газта е още по-голяма: цената на газта за предприятията в ЕС е три до четири пъти по-висока, отколкото за конкурентите им в САЩ, Русия и Индия, и с 12% по-висока, отколкото за предприятията в Китай, но е по-ниска, отколкото в Япония. Въпреки това реалната цена, която плащат ползвателите за промишлени нужди, може да се различава в различните държави членки. Тези констатации в Съобщението не са новина и са основна част при аргументирането на необходимостта и измеренията на общата енергийна политика на ЕС през последните десет години. Обезкуражаващото е, че и в този документ е заложена същата мантра за изграждането на напълно интегриран вътрешен енергиен пазар и засилената конкуренция на националните енергийни пазари, която е записвана в многобройни общи документи, но си остава все така в бъдеще време.

Друг пример, от Съобщението на комисията за възраждане на европейската промишленост, за силно декларативния и пожелателен характер на записаните мерки (политики) е свързан с предлагания модел за решаване на проблема с професионалните качества на работната сила, необходима за „умната“ неоиндустриална икономика: „Съществуват значителни разлики в постиженията в областта на уменията и в ефективността на системите за професионално обучение в отделните държави членки. Тези разлики заедно с високите проценти на безработица в засегнатите от кризата държави членки изискват да се предприемат незабавни действия за подобряване на трансграничната мобилност. За тази цел Комисията предприе мащабна реформа на EURES, която ще доведе до по-тясно сътрудничество между обществените служби по заетостта на ЕС и ЕИП с оглед да се улесни мобилността и съответствията между търсените и предлаганите умения чрез редица нови услуги и продукти.“³⁶ На фона на рестриктивните имигрантски политики и силните ксенофобски настроения в редица европейски страни, предложението за „трансграничната мобилност“ на работната сила, поне в средносрочен план звучи утопично.

³⁵ COM(2014)21 final, *Цени и разходи за електроенергия в Европа*, 22.1.2014 г. Съобщението съдържа подробна информация за развитието на цените и разходите за електроенергия.

³⁶ Съобщение на комисията до Европейския парламент, Съвета, европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, *За възраждане на европейската промишленост* (Брюксел, 22.01.2014), стр.19

В Съобщението има и предложения, чието реализиране изглежда възможно и с висока ефективност на резултата. Такова например е използването на инициативата за МСП — механизъм за споделено поемане на риск чрез гаранции, осигурени от ЕС, както поиска Европейският съвет през октомври 2013 г. с цел улесняване на достъпа до финансиране на малки и средни предприятия. В съответствие с инициатива, предложена от Комисията и ЕИБ, съгласно новата многогодишна финансова рамка (2014-2020 г.) държавите членки ще разполагат с незадължителни средства от европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ), Европейския социален фонд и финансовите инструменти за подпомагане на МСП и малки предприятия със средно ниво на капитализация.³⁷

Заради самите механизми на правенето на общи политики и тяхното прилагане в отделните страни членки съществува сериозна опасност европейската политика за неоиндустриализация да си остане само де юре. От една страна, като членки на интеграционна организация, в която страните са делегирали суверенитет на наднационалните европейски институции, те трябва да участват и споделят общите политики. От друга страна, обаче, Европа реално се движи „на три скорости“ и по съответните трасета съществуват различни условия за успешно реализиране на реиндустриализацията. Дали страните от най-бързото трасе ще бъдат готови за споделят инвестиции за иновации, нови технологии, суровини за производството, умения и способности е проблем с отворен отговор.

Правителството на **България**, от началото на 2014 година, също започна да вербализира темата за реиндустриализация на страната. Първите обществени реакции бяха израз на обраслата с мъх рефлексия „комунизъм – антикомунизъм (либерализъм)“, което измества центъра от същността на изключително важната за страната тема за модела за изход от кризата и за развитие.

В България е факт индустриален парадокс³⁸. След две десетилетия на безкритично налагана стратегия за деиндустриализация, днес по дял на промишленото производство в БВП страната ни се намира в челото на ЕС. За 2013 г. промишлен дял в БВП е 24,6%, като в края на 90-те години (по данни на НСИ) той е бил 27,1%, а броят на заетите в отрасъла - също над 27%. Според тези данни ние вече сме реализирали индикативната цел на ЕС за дял на промишлената продукция в БВП (20% до 2020 г.), дори сме я надминали с 4,6%. Този висок процент, обаче, не ни осигурява конкурентни предимства, поради няколко съществени причини:

- сравнително високото индустриално равнище не е продукт на прогресивно развитие, а е остатъчен резултат от продължителен срив. В началото на второто десетилетие на XXI век българската икономика се доминира от сектора на услугите - при това нискокачествени и зле заплатени, които не създават висока добавена стойност;
- успоредно с деиндустриализацията се осъществи процес на деквалификация и деградация на работната сила, заета преди време в промишлените дейности. Днес краткото определение за засегнатите географски зони, където преди са се намирали крупни индустриални агломерации е „изоставачи и перманентно кризисни“;

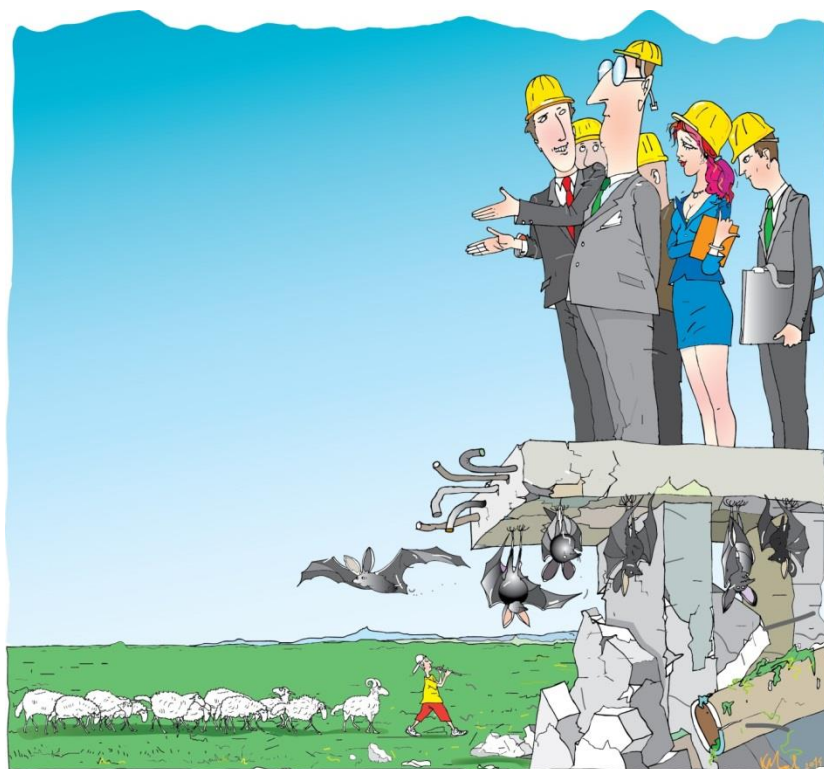
³⁷ Пак там, стр.14

³⁸ Вж: К. Петков, „Реиндустриализация марка БГ. Ще я бъде ли?“, *BGECONOMIST*, 20.02.2014, <http://bgeconomist.bg/eksperti-mneniya/276-reindustrializatsiya-marka-bg.html>.

- в индивидуалните стратегии за образователна и професионална кариера на младите поколения все по-рядко се вписва ориентацията към промишления инженерно-технически, изпълнителски труд;
- българската индустрия е с ниска производителност на труда, висока цена на енергийните ресурси, ниска енергийна ефективност, ниска квалификация на работната сила, практически отсъства работеща система за квалификация и преквалификация;
- страната практически не разполага с инвестиционен капацитет, позволяващ реализирането на такава мащабна иновационна политика, каквато е реиндустриализацията.

Сложният въпрос е при тези условия как да стартира и да се реализира успешно неоиндустриализацията. Има различни варианти на отговор – от акцент върху възстановяването на промишлените гиганти от социализма до ново начало на чисто поле, разчитайки на т.нар. Greenfield предприятия. За правилното решение е необходим сложен многофакторен анализ, изчистен от идеологическа предубеденост и емоции. (Виж Картина 1)

Картина 1: Условия за реиндустриализация в България

Художник: *Киро Мавров*

Анализът на неоиндустриалната политика на САЩ, ЕС и България потвърждава едно общо задължително условие за нейния успех – ролята на държавата. Успешният пример на САЩ показва, че държавата е тази, която трябва да изгради концепцията, средносрочния план за действие, правилата и нормите, които да стимулират неоиндустриалното развитие, да съдейства като посредник между бизнеса и работниците изграждайки система за

квалификация и преквалификация, да създава ефективни образователни стратегии, да гарантира баланса на интересите и развитието на отделните региони и различните социални групи. Най-съществена и незаменима, обаче, е ролята на държавата за стимулиране на иновациите чрез държавни инвестиции и индустриална политика. Известни са примерите³⁹ за износа на храни от България в 30-те години, промишления бум на Турция, популярен е примера на Сингапур, но най-емблематичният са САЩ, където всички без изключение технически нововъведения в основата на смартфона, символа на съвременната престижно-потребителска ултратехнологизирана култура – интернетът, клетъчната технология, литиевите батерии, сензорните екрани, GPS-ът, много нови материали и т.н. – бяха създадени в държавния (главно военния) сектор, откъдето „изтекоха“ към частния сектор в комерсиализируема форма. Тези революционни (enabling) технологии са създадени към края на Студената война и досега задават параметрите на развитието в частния сектор. От друга страна, отливът на държавни инвестиции от отбраната и фундаменталната наука с края на Студената война и с напредъка на остеритета (финансовата дисциплина (austerity)) и бюджетните съкращения предизвика забавяне на техническото развитие в частния сектор.

Всичко това, на имащите идеологически черно-бяло мислене може да прозвучи като връщане на „социалистическата държава“. След краха на либертарианската държава в последната глобална криза те сигурно не са много, но за тях има убедителните примери на САЩ и Германия за ефективността на модела на динамичната, а не статичната стабилност на демокрациите (либералните икономики). Последното означава, че няма табута, веднъж завинаги установени модели, институции и правила. Важното е, при възникване на криза да се използват най-адекватните механизми за нейното ефективно преодоляване при запазване на основните принципи и ценности на режима. Както казва Дън Сяопин: „Не е важно дали котката е черна или бяла, важното е да лови мишки“.

Засилването на ролята на държавата е един от признаците на очертаващата се нова тенденция в световното развитие – към регионализиране на глобализацията.

От 2007 г. изследователи⁴⁰ дават положителен отговор на въпроса: „Глобализацията премина ли своя пик?“ Абделал Рави и Адам Сегал анализирайки последиците за световната икономика от финансовата криза от 1990-те и първите години на този век в Азия, Русия и Латинска Америка правят извода, че огромните положителни очаквания от глобализацията са приключили и вече на политическо ниво се наблюдава охлаждане на ентузиазма и намаляване на подкрепата за свободното движение на капитали, стоки и услуги.

Тяхната прогноза е, че бъдещето на глобализацията не е свързано с еднозначните отговори „да“ или „не“. Технологичните иновации ще продължат да шестват правейки света взаимосвързан и взаимозависим. Комуникациите ще продължават да бъдат все по-евтини и достъпни, позволявайки на корпорациите да разпространяват своята дейност – изследователска, развойна, проектиране и производство по света. Фирмите ще използват

³⁹ Вж: В. Хаджийски, Цит. съч.

⁴⁰ Rawi Abdelal and Adam Segal, „Has Globalization Passed Its Peak?“, *Foreign Affairs*, January/February 2007, <http://www.com/articles/62273/rawi-abdelal-and-adam-segal/has-globalization-passed-its-peak> ; Rawi Abdelal and Adam Segal, „Yes, Globalization Passed Its Peak“, *Foreign Affairs*, 17 March, <http://www.foreignaffairs.com/articles/64856/rawi-abdelal-and-adam-segal/yes-globalization-passed-its-peak>.

научния талант на хора от други страни, за да предизвикват нови вълни на технологични иновации. Но, в същото време, някои бариери ще се увеличават. Става дума преди всичко за нови институционални прегради пред свободното движение на хора, капитали, стоки и услуги през граница. (Виж Картина 2)

Картина 2: Регионализиране на глобализацията

Източник: Foreign Affairs, 2007

Оттук и двойствения отговор за бъдещето на глобализацията – и „да“ и „не“ - мощни сили, задвижвани от технологиите тласкат глобалната търговска и финансова интеграция напред и и също толкова мощни политически сили действат в обратната посока.

Глобалната криза от края на първото десетилетие на новия век продължава да подкопава политическата легитимност на свободното движение на капитали, стоки и услуги легитимира тенденцията за институционалните бариери пред глобализацията. Протекционистката политика, макар и не навсякъде прокламирана, призивите да се купуват родни стоки са част от антикризисните мерки, които вървят с мерките срещу безработицата и подкрепата на социално слабите. След кризата масовите обществени нагласи са, че глобализацията е обогатила само едрият финансов и икономически капитал, а аутсорсването и свободните пазари са оцетили огромния процент от хората.

Водещи експерти по макроикономика⁴¹ споделят мнението, че моделът на глобализиране на света, който упорито беше налаган през последните 30 години, се е спукал по шевове и трябва да бъде заменен от нов. Възможностите на глобализацията са били надценени по отношение състоянието на света и тя очевидно не се оказа „кокошката, която снася златни яйца“. Трудното предстои – да бъде намерен моделът за света след глобализацията.

Това, което днес може да бъде очертано като тенденция за нов модел е регионализиране на глобализацията – на енергийните пазари, в банковата сфера, инвестиционните политики. Технологичната глобализация не може да бъде спряна, но за останалите измерения на единния, плосък, взаимосвързан и взаимозависим свят очевидно не е дошло времето. Първо трябва да се решат проблемите на устойчивото и ефективно развитие на реално съществуващите поне „три свята“ (Уолърстейн) и едва след това е възможно да има връщане към практиката на глобализация.

Ако трябва кратко да разшифроваме съдържанието на регионализирането на глобализацията като основната тенденция в съвременното световно развитие то е: технологическа глобализация и ресурсна регионализация.

Най-важният въпрос, който днес стои пред експертите и политиците е да оценят доколко определящи са тенденциите, очертали се в края на първото десетилетие на новия век. По-конкретно казано, коя ще се окаже доминираща: тенденцията за развитие на постиндустриалната икономика и продължаване на технологичната революция или тази, която е насочена към засилване ролята на неоиндустриалните държави; тази на усилване на глобализацията и разпространението на либералните ценности, доминирала през последната трета на XX век или тенденцията на укрепване на „суверенитета“ и регионализиране на глобализацията.

ЛИТЕРАТУРА

- А. Громов. "Новые движущие силы развития нефтегазового комплекса." *Новая энергетическая ассоциация* 4, no. 16 (2012).
- А. Акаев, Р. Гринберг и др. *Кондратьевские волны: Аспекты и перспективы*. Волгоград, 2012.
- Abdelal, Rawi, and Adam Segal. "Has Globalization Passed Its Peak?" *Foreign Affairs* (2007).
- Abdelal, Rawi, and Adam Segal. "Yes, Globalization Passed Its Peak." *Foreign Affairs* (2009).
- Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, 1973.
- de Groot, Bert, and Philip Hans Franses. "Cycles in basic innovations." *Technological Forecasting & Social Change* 76 (2009): 1021-1025.

⁴¹ Вж: David M. Smick, „What will replace the globalization model?“, *The Washington Post*, 17 October 2012, http://www.washingtonpost.com/opinions/what-will-replace-the-globalization-model/2012/10/16/57cf62da-0e6d-11e2-bd1a-b868e65d57eb_story.html; David M. Smick, *The World Is Curved: Hidden Dangers to the Global Economy* (Penguin Group, 2008).

- Fama, Eugene. "Efficient market hypothesis: A Review of Theory and Empirical Work." *Journal of Finance* 25, no. 2 (1970).
- George, Friedman. *Global Economic Downturn: A Crisis of Political Economy*. Stratfor.com, 2011.
- Guerrien, Bernard, and Ozgur Gun. "Efficient Market Hypothesis: What are we talking about?" *Real-World Economics Review*, no. 56 (2011).
- В. Хаджийски. *Що е реиндустриализация и има ли тя почва у нас*. Glasove.com, 2014.
- Haralampiev, K., and G. Naidenov. "Waves of the Change and Change of the Waves." *Sociological Problems Special Issue* (2010).
- Helpman, Elhanan. *General Purpose Technologies and Economic Growth* In *NBER Working Paper*. National Bureau of Economic Research, 1998.
- Henry, C., and K. Liu. *Low wages and revolutions*. Asia Times online, 2014.
- Huntington, S. *The Third Wave: Democracy in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, 1992.
- Иноземцев, В. "Воссоздание индустриального мира." *Россия в глобальной политике* 6 (2011).
- Иноземцев, В. *Потерянное десятилетие*. Москва, 2013.
- Иноземцев, Вл. "Контурсы посткризисного мира." *Россия в глобальной политике* 3 (2009).
- Маньятти, П. "Производство возвращается домой." *Россия в глобальной политике* (2013).
- Mensch, G. *Stalemate in Technology*. Cambridge, 1979.
- Николова, Евгения. "Экспорт высокотехнологичной продукции возрастет на четверть к 2016 г." *Российская газета* (2013).
- Петков, К.. *Реиндустриализация марка БГ. Ще я бъде ли?*. BGECONOMIST, 2014.
- Pilzer, Paul Zane. *Unlimited Wealth – The Theory and Practice of Economic Alchemy*. Crown Publishers, 1990.
- Полтерович, В. М. "Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации." *Вопросы экономики* 6 (2009).
- Полтерович, В. "Механизм глобального экономического кризиса и проблемы технологической модернизации." *Журнал Новой экономической ассоциации* 1 (2009).
- Reinhart, C. M., and K. S. Rogoff. *Banking Crises: An Equal Opportunity Menace* In *NBER Working Paper*., 2008.
- Saez, Emmanuel. *Striking it Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States*., 2013.
- Schumpeter, Joseph A. *The Economics and Sociology of Capitalis*. Princeton, 1991.
- Sharma, Ruchir. "The Ever-Emerging Markets. Why Economic Forecasts Fail." *Foreign Affairs* (2014).

- Симова, О. "'Световната система' на Имануел Уолърстейн и проблемът за глобализацията." In *Хуманитарни и стопански науки*, 11-16. София: Минногеоложки университет „Св. Иван Рилски“, 2004.
- Smick, David M. "What will replace the globalization model?" *The Washington Post* (2012).
- Smick, David M. *The World Is Curved: Hidden Dangers to the Global Economy*. Penguin Group, 2008.
- Мануел Кастелс. "Възходът на мрежовото общество." In *Информационната епоха: икономика, общество и култура*. Vol. Том 1. София, 2004.
- Stiglitz, J. "Markets Can't Rule Themselves." *Newsweek* (2008).
- Toichiro, Asada. *Modeling Financial Instability*. Tokyo: Chuo University, 2011.
- Валлерстейн, И. "Новая мир-система?" *Россия в глобальной политике* 1 (2014).
- Калецки, А. *Капитализъм 4.0. Раждането на новата икономика след кризата*. София, 2013.
- За възраждане на европейската промишленост In *Съобщение на комисията до Европейския парламент, Съвета, европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите*. Брюксел, 2014.
- Интегрирана индустриална политика за ерата на глобализацията.*, 2010.
- По-силна европейска промишленост за растеж и възстановяване на икономиката.*, 2012.
- Цени и разходи за електроенергия в Европа.*, 2014.